

הסוגיא התשיעית – קורא ק"ש ומתפלל (ד ע"ב)

- [1] אמר מר: קורא קרית שמע ומתפלל. א. פיסקא מברייתא שצוטתה בסוגיא הקודמת, ומסקנא העולה ממנה
- [2] מסייע ליה לר' יוחנן, ב. מחלוקת אמוראי ארץ ישראל
- [3] דאמר רבי יוחנן: איזהו בן העולם הבא? זה הסומך גאולה לתפלה של ערבית. ג. טעמי המחלוקת
- [4] ר' יהושע בן לוי אומר: תפלות באמצע תקנום. אי בעית אימא קרא, אי בעית אימא סברא.
- [5] במאי קא מפלגי? אי בעית אימא סברא, אי בעית אימא סברא.
- [6] אי בעית אימא סברא: דרבי יוחנן סבר, גאולה מאורתא נמי הואי, אלא גאולה מעליא לא הויא אלא עד צפרא. ור' יהושע בן לוי סבר, כיון דלא הויא אלא מצפרא, לא הוי גאולה מעלייתא.
- [7] ואי בעית אימא קרא, ושניהם מקרא אחד דרשו, דכתיב: בשכבך ובקומך (דברים ו ז). ר' יוחנן סבר, מקיש שכיבה לקימה, מה קימה קריאת שמע ואחר כך תפלה, אף שכיבה נמי, קריאת שמע ואחר כך תפלה. ר' יהושע בן לוי סבר, מקיש שכיבה לקימה, מה קימה קריאת שמע סמוך למטתו, אף שכיבה נמי, קריאת שמע סמוך למטתו.
- [8] מתיב מר בריה דרבינא: בערב מברך שתים לפניו ושתים לאחריה. ואי אמרת בעי לסמוך, הא לא קא סמך גאולה לתפלה, דהא בעי למימר השכיבנו! ד. קושיא על רבי יוחנן ממשנה ברכות א ד, ותירץ
- [9] אמרי: כיון דתקינו רבנן השכיבנו, כגאולה אריכתא דמיא.
- [10] דאי לא תימא הכי, שחרית היכי מצי סמיך? והא אמר רבי יוחנן: בתחלה אומר ה' שפתי תפתח (תהלים נא יז), ולבסוף הוא אומר יהיו לרצון אמרי פי (תהלים יט טו)! אלא התם – כיון דתקינו רבנן למימר ה' שפתי תפתח – כתפלה אריכתא דמיא, הכא נמי – כיון דתקינו רבנן למימר השכיבנו – כגאולה אריכתא דמיא.
- [11] ה. סמך ותקדים לתירוץ

מסורת התלמוד

[3] ראה להלן, סוגיא כז, "סומך", ט ע"ב; ירושלמי ברכות א א, ב ע"ד. [4] השווה ירושלמי ברכות א א, ב ע"ד. [7] ראה להלן, סוגיא כד, "אכילת פסחים", ט ע"א. [9-11] להלן, סוגיא כז, "סומך", ט ע"ב. [9] בערב מברך שתיים לפנייה ושתים לאחריה משנה ברכות א ד. [11] להלן, סוגיא כז, "סומך", ט ע"ב. אמר רבי יוחנן ירושלמי ברכות ד ג, ח ע"א.

רש"י

אמר מר קורא קריאת שמע של ערבית תחלה ואחר כך מתפלל. מסייע ליה לרבי יוחנן דאמר ערבית נמי, קריאת שמע ואחר כך תפלה, כדי שיסמוך גאולה לתפלה, ודלא כרבי יהושע בן לוי דאמר תפלה ואחר כך קריאת שמע. זה הסומך וכל שכן דשחרית, דעיקר גאולת מצרים בשחרית הוה, כדכתיב: ממחרת הפסח יצאו בני ישראל (במדבר לג), וסמיכת גאולה לתפלה רמזה דוד בספר תהלים, דכתיב: ה' צורי וגואלי (תהלים יט), וסמך ליה: יענך ה' ביום צרה (שם כ), ואמרינן בברכות ירושלמי (פרק א): מי שאינו סומך גאולה לתפלה למה הוא דומה? לאוהבו של מלך שבא ודפק על פתחו של מלך. יצא המלך, ומצאו שהפליג. אף הוא הפליג. אלא יהיה אדם מקרב להקב"ה אליו ומרצהו בתשבחות וקלוסין של יציאת מצרים, והוא מתקרב אליו. ובעודו קרוב אליו, יש לו לתבוע צרכיו. באמצע תקנום בין שני קריאות שמע תקנו כל תפלות של יום, דקא סבר תפלת ערבית קודמת לקריאת שמע. גאולה מאורתא לא הוי הילכך גאולה דאורתא לא חשיבא לאהדורי עלה סמיכת תפלה. מה קימה, קריאת שמע ואחר כך תפלה דבשחרית כולהו מודו דבעי מסמך.

תקציר הסוגיא

במרכזה של הסוגיא עומדת מחלוקת בין רבי יוחנן לרבי יהושע בן לוי בעניין סדר האלמנטים: קריאת שמע של ערבית, ותפילת עמידה של ערבית. רבי יוחנן הקדים קריאת שמע לתפילה כדי לסמוך גאולה לתפילה, וטען שסמיכה זו מזכה בחיי העולם הבא. רבי יהושע בן לוי העדיף להקדים את תפילת העמידה לקריאת שמע של ערבית, דבר המאפשר מבנה סימטרי לשתי קריאות השמע ולשלוש תפילות העמידה שבמשך היום: קריאת שמע, תפילה, תפילה, קריאת שמע (בלשון הסוגיא: "תפלות באמצע תקנום"). הברייתא שעמדה במרכז הסוגיא הקודמת ואשר לפיה חכמים תיקנו שהבא מן השדה בערב נכנס לבית הכנסת "וקורא קריאת שמע ומתפלל", מובאת כסיוע לרבי יוחנן. לאחר דיון קצר בטעמים לכל עמדה, מקשה הגמרא על עצם השימוש של רבי יוחנן במושג "סמיכת גאולה לתפילה" בערבית, שהרי ברכת "השכיבנו" מפסיקה ביניהן. התשובה היא שיש להתייחס ל"השכיבנו" כ"גאולה אריכתא", דוגמת הפסוק "ה' שפתי תפתח" (תהלים נא יז) שתיקן רבי יוחנן בתחילת תפילת העמידה (יחד עם "יהיו לרצון" בסופה), שאינה נחשבת הפסקה בין גאולה לתפילה משום שהיא נתפסת כ"תפילה אריכתא".

על פי השוואה בין הסוגיא שלנו למקבילה בירושלמי ברכות א א, ב ע"ד, ניתן להראות שמחלוקת זו שבין רבי יוחנן לרבי יהושע בן לוי אינה אלא עיבוד בבלי מלאכותי ומסוגנן של פולמוס ארץ ישראלי בעניין אחר. בפולמוס מקורי זה לא שימשו רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי בני פלוגתא מרכזיים, והמחלוקת לא נסובה ישירות על שאלת סדר האלמנטים בתפילת הערב ואף לא על סמיכת גאולה לתפילה, אלא על השאלה אם "אומרים דברים אחר אמת ויציב" אם לאו. מוצע בדיון שלנו בסוגיא, שמחלוקת זו שבירושלמי, שטרם זכתה להסבר מספק, אינה אלא הפולמוס שהעמדנו במרכז הדיון בסוגיא הקודמת: האם יש לקרוא שמע בבית הכנסת לפנות ערב או "בשכבך" ממש, על המיטה.

לטענתנו, בארץ ישראל בירכו לכל הדעות את ברכת "השכיבנו" על המיטה, והיא שימשה בתפקיד ברכת "המפיל" הבבלי, המוזכרת בבבלי ברכות ס ע"ב. אלו ש"לא אמרו דברים אחר אמת ויציב" הקפידו לקרוא גם את שמע ושאר ברכותיה סמוך לפני "השכיבנו". את העמידה התפללו לפני כן, אם בכלל, אך עניין זה אינו מרכזי בדיון שבירושלמי, שהרי הדעה שרווחה בארץ ישראל היתה שתפילת ערבית רשות. זהו בסיסה של העמדה המיוחסת בסוגייתנו לרבי יהושע בן לוי. אך היא מתעלמת מן העיקר שבעמדה זו, שלא היה רלוונטי בבבל (שם קראו שמע עם כל ברכותיה – כולל השכיבנו – עם תפילת העמידה, בבית הכנסת, לאחר צאת הכוכבים), ומתרכזת תחת זאת בהשלכת הלואי, שתפילת העמידה קודמת לקריאת שמע, שהפכה רלוונטית בבבל, שהרי בבבל פסקו רבים שתפילת ערבית חובה.

העמדה השנייה בירושלמי, אשר לפיה "אומרים דברים אחר אמת ויציב", מאפשרת קריאת שמע ושאר ברכותיה, פרט להשכיבנו, סמוך לפנות ערב או מוקדם בערב. למעשה, הביטוי "אומרים דברים אחר אמת ויציב" מובא בירושלמי בהקשר זה כהצדקה לפקודת רבי יסא לתלמידיו לקרוא שמע בטרם ילמדו בערב. עמדה זו היא המיוחסת בסוגייתנו לרבי יוחנן, רבו של רבי יסא; אך בבבלי מדגישים את הקדמת השמע לעמידה בערבית, כדי לסמוך גאולה לתפילה.

המושג "סמיכת גאולה לתפילה", העומד במרכז הסוגיא בבבלי, הוא הד קלוש של המושג "אין אומרים דברים אחר אמת ויציב", אך עם פירוש חדש לחלוטין: במקום סמיכת גאולה להשכיבנו, מדובר בסמיכת גאולה-השכיבנו לתפילת העמידה. פירוש חדש זה חייב את חילוף השיטות, שהרי מי שהקדים את קריאת שמע לפנות ערב יכול לסמוך גאולה לתפילה, אך הוא הוא זה שאומר דברים אחר אמת ויציב במשמעותו המקורית של המושג. הוא חייב גם את הטענה המוקשית בבבלי ש"השכיבנו" היא "גאולה אריכתא", למרות אופיין השונה לחלוטין של שתי הברכות.

בדברי הפרשנות לסוגיא אנו עומדים גם על התהליך שהביא לייחוס שתי העמדות לרבי יוחנן ולרבי יהושע בן לוי דווקא; על מקור המושג "תפלות באמצע תקנום"; על היווצרות המימרא המיוחסת לרבי יוחנן בעניין סמיכת גאולה לתפילה של ערבית; ועל תהליך שיובוץ הפסוקים "ה' שפתי תפתח" ו"יהיו לרצון" בתחילת תפילת העמידה ובסופה.

מבנה הסוגיא ומהלכה

בסוגיא מוצגת מחלוקת בין רבי יוחנן לרבי יהושע בן לוי בעניין קריאת שמע של ערבית: רבי יוחנן מצדד בקריאת שמע לפני תפילת העמידה בערבית כמו בשחרית, בטענה שעל ידי כך מבטיח המתפלל עולם הבא לעצמו, בעוד שרבי יהושע בן לוי מצדד בקריאת שמע לאחר תפילת העמידה בערבית, כדי שקריאת שמע תהיה "סמוך למיטתו". בדיון בסוגיא הקודמת ראינו ששתי דעות אלו עולות מסוגיות הירושלמי העוסקות בקריאת שמע בבית הכנסת: היו תנאים שעמדו על כך שקריאת שמע תיאמר בתחילת הערב בבית הכנסת, כדי למנוע אונס שינה, וכך הנהיגו בפועל בבתי הכנסת בארץ ישראל, ושם קראו שמע לפני התפילה; אבל היו גם תנאים ואמוראים ששללו קריאה מוקדמת זו.¹ השוללים את הקריאה לשם מצווה בבית הכנסת מבעוד יום, נימקו את דבריהם בשתי דרכים:

(1) בשל זמנה – מבעוד יום;²

(2) על קריאת שמע להיאמר "בשכבך" ממש, כדי להבריא את המזיקין.³

על כל פנים, בעלי הדעה השוללת את הקריאה המוקדמת בבית הכנסת לשם מצווה, ראו במצוות קריאת שמע מצווה "בשכבך" ממש, דהיינו בשעת השכיבה של כל אחד ואחד.⁴ לעומתם, אלו שהנהיגו קריאה זו, התירו ואף חייבו לקרוא שמע לפנות ערב, משום אונס שינה.

אין ספק בכך שדעתו של רבי יהושע בן לוי, כפי שהיא מובאת בסוגיא שלנו, היא היא עמדת השוללים את הקריאה המוקדמת בבית הכנסת. ואף הנימוק של "קרא", המובא בסוגיא אליבא דרבי יהושע בן לוי (סוף [8]), משקף נאמנה את עמדת השוללים את הקריאה המוקדמת: מה "בקומך" סמוך למיטתו אף "בשכבך" סמוך למיטתו, והיינו פשוטו של מקרא: "בשכבך ובקומך". אך נימוקיו של רבי יוחנן להקדים ולקרוא שמע לפני תפילת ערבית אינם משקפים נאמנה את דעת המחייבים את הקריאה המוקדמת. בארץ ישראל חייבו את הקריאה המוקדמת בכדי למנוע אונס שינה ("חכמים עשו סייג לדבריהם", סוגיא ח, "חכמים", לעיל), בעוד שלפי הבבלי רבי יוחנן מחייב קריאת שמע לפני העמידה ולא דווקא קריאה מוקדמת, כדי לסמוך גאולה לתפילה, וזאת משום שגאולת מצרים התרחשה בערב, או משום ששכיבה הוקשה לקימה, ובקימה (תפילת שחרית) יש להסמיך גאולה לתפילה.

נראה שהמחלוקת המובאת בסוגייתנו הינה עיבוד בבלי לחומר ארץ ישראלי, כשהצורה המקורית של הדברים ונימוקיהם המקוריים של האמוראים לא נשתמרו במדויק, ושוחזרו על ידי עורכי הסוגיא בבבלי. וזה לשון המקבילה בירושלמי ברכות א א, ב ע"ד:

פיס' וחכמים אומרים עד הצות.

רבי יסא בשם ר' יוחנן: הלכה כחכמים. רבי יסא מפקד לחברייא: אין בעיתון מתעסקא באוריתא, אתון קרייה שמע קודם הצות ומתעסקין.

מילתיה אמרה שהלכה כחכמים, מילתיה אמרה שאמר דברים אחר אמת ויציב.

תני: הקורא את שמע בבית הכנס', בשחר יצא ידי חובתו, בערב לא יצא ידי חובתו.

1 שתי הדעות הארץ ישראליות מנוגדות לפסיקה ולמנהג הבבליים החד-משמעיים. בבבל פסקו באופן חד-משמעי שאין לקרוא שמע לפני צאת הכוכבים, והנהיגו קריאת שמע ותפילת ערבית בציבור לאחר צאת הכוכבים, כפי שראינו בדיונים בסוגיות ב רג לעיל, במדור "מבנה הסוגיא ומהלכה".

2 ירושלמי ברכות א א, ב ע"א. וראה ציון דיונים לעיל בדיונים בסוגיות ב, ג, מדורי "מבנה הסוגיא ומהלכה", ובדיון בסוגיא ח, עיוני הפירוש לפיסקא [6].

3 ירושלמי ברכות א א, ב ע"ד. וראה מובאה דיון בסוגיא ח, "חכמים", עיוני הפירוש לפיסקא [6].

4 ראה י' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, עמ' 324. תא-שמע רואה בדעה זו (שהיא לדעתו הדעה הארץ ישראלית הבלעדית או על כל פנים הדומיננטית) עמדה שמאית. אך למעשה גם בית הלל מודים ש"בשכבך" מתייחס לזמן השכיבה, ולא באו אלא להוציא מדברי בית שמאי שדרשו גם תנוחה של שכיבה. לשון בית הלל במשנה ג בפירקין הוא: "שעה ש[נדרך] בני אדם שוכבים". נראה שכוונתם המקורית היתה שעת השכיבה של כל קורא וקורא, ולא זמן שרוב בני האדם הולכים לישון. הלשון "דרך בני אדם" בדברי בית הלל בא להוציא מדעת אלו המחייבים לקרוא שמע גם שלא בזמנה, אם ישן אדם או התעורר בשעות הללו. ראה ספרי דברים לד.

מה בין הקורא בשחרית ומה בין הקורא בערבית? רבי הונא בשם רב יוסף: מה טעם אמרו אדם צריך לקרות שמע בביתו בערב? בשביל להבריא את המזיקין.

מילתיה אמרה שאין אמר דברים אחר אמת ויציב.

מילתיה דרבי שמואל בר נחמני אמר כן. רבי שמואל בר נחמני כד הוה נחית לעיבורה הוה מקבל רבי יעקב גרוסה, והוה רבי זעירא מטמר ביני קופיאי, משמענא היך הוה קרי שמע. והוה קרי וחזר וקרי עד דהו' שקע מיניה גו שינתייה.

ומאי טעמא? רבי אחא ור' תחליפא חמוי בשם רבי שמואל בר נחמן: רגזו ואל תחטאו אמרו בלבבכם על משכבכם ודומו סלה (תהלים ד ה).

מילתיה דר' יהושע בן לוי פליגא. דרבי יהושע בן לוי קרי מזמורים בתרה.

והא תני: אין אומר דברים אחר אמת ויציב!

פתר לה באמת ויציב של שחרית. דמר ר' זעירא בשם ר' אבא בר ירמיה: שלש תכיפות הן, תכף לסמיכה שחיטה. תכף לנטילת ידים ברכה. תכף לגאולה תפילה.

הסוגיא בבבלי נסובה סביב ציר השמות רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי ורעיון סמיכת גאולה לתפילה. הן רבי יוחנן הן רבי יהושע בן לוי מוזכרים בסוגיא בירושלמי, אך אף אחד מהם אינו מוזכר בתור נציג מובהק של מחנה המקדימים או המאחרים לקרוא שמע. ואף הרעיון של סמיכת גאולה לתפילה מוזכר בירושלמי, אך לא בתור נימוק להקדים ולקרוא שמע בערבית לפני העמידה, אלא אך ורק בנוגע לשחרית!

יסודות אלו נמצאים בצורה זו או אחרת בירושלמי, אך הסוגיא שם נסובה סביב ציר אחר, שאינו מוזכר בבבלי כלל: "אומרים דברים אחר אמת ויציב" או "אין אומרים דברים אחר אמת ויציב". בסוף הסוגיא בירושלמי מתפרש הביטוי כאילו הוא מוסב על תכיפת גאולה לתפילת שחרית. ברם ה"הוה אמינא" בתחילת הסוגיא⁵ היא שמדובר ב"אמת ויציב של ערבית", דהיינו, ברכת הגאולה של ערבית, הפותחת בגירסתה הבבליית במילים "אמת ואמונה". גינצבורג⁶ וליברמן⁷ פירשו שלפי הוזה אמינא זו, "אין אומרים דברים אחר אמת ויציב" פירושו שאין מוסיפים תחנונים אחר ברכות קריאת שמע של ערבית, אלא תכף מתפללים עמידה של ערבית, כטענת רבי יוחנן בסוגיא שלנו בבבלי.

אך פירוש זה אינו נראה, משתי סיבות:

(1) כשהירושלמי שומע מרבי אבא בר ירמיה שיש לתכוף גאולה לתפילה, הוא אינו מתלבט כלל, אלא מבין תכף ומיד שהמדובר בשחרית, ומוכיח לפי זה ש"אין אומרים דברים אחר אמת ויציב" פירושו שחרית. מכאן, שלפני כן סבר הירושלמי ש"אין אומרים דברים אחר אמת ויציב" פירושו משהו שהוא מעבר לתכיפת גאולה לתפילה, ויש הבדל בין "אין אומרים דברים אחר אמת ויציב" לבין תכיפת גאולה לתפילה.

(2) המושג סמיכת גאולה לתפילה אינו הגיוני כלל בערבית, שהרי ברכת השכיבנו מפרידה בין גאולה לתפילה. כל עוד לא הוכח אחרת, עלינו להניח שלפי הירושלמי מובן מאליו שאין צורך לתכוף גאולה לתפילה בערבית, משום שאי אפשר לעשות כן, שהרי גם אם מתפללים מיד לאחר ברכות קריאת שמע, הברכה האחרונה של קריאת שמע – המכונה בבבלי

5 באמת אין זו "הוזה אמינא" בלבד, שהרי הפירוש הסופי, אשר לפיו אין אומרים דברים אחר אמת ויציב של שחרית דווקא, אינו אלא לרבי יהושע בן לוי, אך לשאר האמוראים המוזכרים בסוגיא הלכה זו תקפה גם בערבית, ולפי רבי הונא ורבי שמואל בר נחמני זוהי ההלכה.

6 גינצבורג, פירושים וחדושים, עמ' 62, 68-69.

7 ליברמן, תוספתא כפשוטה א, עמ' 31. אמנם יש הבדל בין גינצבורג לליברמן. לדעת גינצבורג, "דברים" פירושו בקשות: אין מוסיפים בקשות אחר אמת ויציב אבל מוסיפים בקשות לאחר התפילה, וכלשון התוספתא ג' עמ' 13: "אין אומרים דברים אחר אמת ויציב, אבל אומרים דברים אחר תפלה אפילו כסדר וידוי של יום הכיפורים". לדעת גינצבורג, הסיפא שבתוספתא נעלמה מעיני עורכי הירושלמי, ולכן הבינו שהבעיה היא סמיכת גאולה לתפילה, בתחילת הסוגיא בערבית ובשחרית, ובסופה רק בשחרית. לדעת ליברמן, לעומת זאת, גם התוספתא התכוונה לעניין סמיכת גאולה לתפילה: הסיבה שבגללה אין מוסיפים תפילות אחר אמת ויציב אלא רק לאחר התפילה היא, שלא להפריד בין גאולה לתפילה. וראה להלן, הדיון בסוגיא כו, "סומך", מדור מבנה הסוגיא ומהלכה. וראה להלן, הערה 25.

"השכיבנו" – מפרידה בין גאולה לתפילה. הרעיון שהשכיבנו היא מעין "גאולה אריכתא" אינו מובן מאליו כלל וכלל,⁸ ואילו לא נאמר מפורשות בבבלי לא היינו יכולים להמציאו, ואין להניח אפוא שעניין זה מובן מאליו בירושלמי.

אם כן, מה פירוש הביטוי "אין אומרים דברים אחר אמת ויציב" כשמדובר בערבית? נראה שהכוונה היא שתוכפים את קריאת שמע לשינה, כדעת אלו השוללים קריאת שמע של ערבית לשם מצווה בבית הכנסת. גינצבורג אמנם שולל אפשרות זו,⁹ בטענה, שאם כך, לפי רבי אליעזר אסור להישאר ער אחר האשמורה הראשונה, אלא סמוך לפני סוף האשמורה הראשונה על האדם לקרוא שמע וללכת מיד לישון! ואין הכי נמי, נראה שההלכה הקדומה חייבה לקרוא שמע "בשכבך" ממש, ורבי אליעזר מפרש שבשכבך פירושו לפני האשמורה הראשונה, ומכיוון שהוא שמותי, מן הסתם התכוון שיקראו שמע בשכיבה, על המיטה ממש, כדעת בית שמאי. ואין להתפלא על הקדמת שעת השינה, שהרי הראינו בדיון בסוגיא הקודמת ("חכמים") שנהגו בעת העתיקה ללכת לישון סמוך לאחר החשכה.¹⁰ אבל אף אם נאמר שרחוק הדבר להניח שלרבי אליעזר צריך להקדים ללכת לישון לפני סוף האשמורה הראשונה, אין להקשות מן ההלכה "אין אומרים דברים אחר אמת ויציב", שהרי הלכה זו אפשר שרבי אליעזר חולק עליה ואפשר שאינה אלא בשחרית, כמסקנת הסוגיא בירושלמי.

אך הביטוי עדיין תמוה: כיצד עלה על דעת הירושלמי לפרש את הביטוי בעניין ערבית? הרי גם הקוראים שמע עם ברכותיה על המיטה ממש, אמרו "השכיבנו" לאחר אמת ויציב, והפסיקו ב"השכיבנו" בין אמת ויציב לבין השינה!

נראה שבארץ ישראל כולם בירכו ברכת השכיבנו על המיטה, בין אם קראו שמע ושאר ברכותיה סמוך למיטה בין קראו אותם קודם. כך משתמע בבירור מתוכנה של הברכה, שהיא בקשה לשכיבה שלווה ולשמירה מפני הסכנות של שעת השינה. דומה שהברכה עוצבה כך שהאומרה יירדם מתוך המילים המרגיעות "ברוך אתה ה' הפורש סוכת שלום עלינו ועל כל עמו ישראל ועל ירושלים", כשסוכת השלום מתפרשת כסככת השינה האופפת את עם ישראל ואת העיר ירושלים מדי לילה.¹¹ יצוין שבמסורת הארץ ישראלית לא נשתמרה כלל ברכת "המפיל", הנאמרת לפני השינה עם הפרשה הראשונה של שמע לפי בבלי ברכות ס ע"ב, ונראה שבמקורה שימשה ברכת השכיבנו ברכה לפני השינה. אלא שבתקופה הקדומה קראו שמע עם ברכותיה על המיטה ממש, בתנוחת שכיבה, כדברי בית שמאי, או סמוך לפני השינה, כדברי בית הלל, ועל רקע זה הסתיימה הקריאה ממילא בברכת השכיבנו.

אף החכמים שהנהיגו קריאת שמע מבעוד יום בארץ ישראל כדי למנוע אונס שינה, לא עלה על דעתם להקדים גם את ברכת השכיבנו. הם השלימו עם העובדה שהקורא יקרא שמע עם שתי ברכות לפניו וברכה אחת לאחריה (שנוסחה בארץ ישראל היה אמת ויציב ולא אמת ואמונה¹²), וידחו את ברכת השכיבנו לזמן שיעלו על מיטותיהם. את הגישה הזאת מכנה הירושלמי בתחילת הסוגיא "אומרים דברים אחר אמת ויציב", דהיינו מפסיקים בדיבור ובמעשה בין קריאת שמע ושלוש ברכותיה לבין ברכת השכיבנו, הנאמרת לכל הדעות על המיטה. אלו "אומרים דברים אחר אמת ויציב" פירשו את משנה ד בפירקין, אשר לפיה בערב מברך שתיים לאחריה, פירוש מקל: את אמת ויציב בירכו מיד לאחריה, ואילו את השכיבנו בירכו זמן רב לאחר מכן, על

8 ראה להלן, לקראת סוף מדור זה.

9 פירושים וחדושים, עמ' 62.

10 עיין שם, מדור מבנה הסוגיא ומהלכה, וציונים בהערות 6 ו-7 שם.

11 זו היתה חתימת הברכה בארץ ישראל גם בימי חול. ברכה זו היא בעיקר בקשה לשמירה מפני המזיקין בשעת השינה, הן בגירסא הבבליית הנהוגה הן בגירסאות ארץ ישראליות שנשתמרו בגניזה (J. Mann, "Genizah Fragments of the Palestinian", *Hebrew Union College Annual* 2 [1925], frg. 7, 8, 13 and p. 304, Order of Service). הגירסא הקצרה: "שכבה בשלום ונקיצה בשלום ופחד בלילות אל ימשל בנו, ברוך אתה ה' הפורש סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל מנחם ציון ובונה ירושלים", והארוכה: "השכיבנו לשלום ה' אינו והעמידנו מלכנו לשלום ופרוס עלינו סוכת שלומך מזה היום ועד העולם, ככתוב בתורתך: ונתתי שלום בארץ ושכבתם ואין מחירי והשבתי חיה רעה מן הארץ וחרב לא תעבר בארצכם, ונאמר: אם תשכב לא תפחד ושכבתה וערבה שנתך. אני שכבתי ואישנה הקיצותי כי ה' יסמכני. ונאמר: בשלום יחדו אשכבה ואישן כי אתה ה' לבדך לבטח תושבנו, ונאמר: באדם נעשה חיל והוא יבוס צרינו...". לפי שתי גירסאות אלו וגם לפי הגירסא שלנו מסתברת הברכה רק על רקע השינה המתקרבת.

12 כך מתברר מקטעי תפילה מן הגניזה. ראה מאן, שם, עמ' 303.

המיטה. לעומתם, החכמים ששללו קריאת שמע מוקדמת בבית הכנסת ודרשו לקרוא שמע "בשכבך", התעקשו שלא רק השכיבו תהיה על המיטה אלא שקריאת שמע וכל ברכותיה תהיה "על המיטה". את הדעה הזאת מכנה הירושלמי "אין אומרים דברים אחר אמת ויציב", אלא תכף לאמת ויציב, השכיבו ושינה.¹³

וכך נראה לפרש את הסוגיא בירושלמי: תחילה קובע רבי יסא שלפי רבי יוחנן הלכה כחכמים ויש לקרוא שמע עד חצות. לאחר מכן הוא מצווה על תלמידיו להקדים ולקרוא שמע לפני לימוד הערב שלהם, כלומר: לא דווקא על המיטה. דעה זו מסכם הירושלמי במילים "אומרים דברים אחר אמת ויציב". אחר כך קובעת הגמרא שאלו השוללים קריאת שמע של מצווה בבית הכנסת, סבורים שקריאת שמע נועדה להגן בפני המזיקין, ולכן אומרים אותה סמוך לפני השינה, דהיינו אין אומרים דברים אחר אמת ויציב.¹⁴ ואף רבי שמואל בר נחמני, שקרא שמע על מיטתו שוב ושוב¹⁵ עד שנרדם (במקום לקרוא מזמורים אחרים לאחר קריאת שמע וברכותיה או לשנות במיטתו או כדומה), לא אמר דברים אחר אמת ויציב. לעומתו הפסיק רבי יהושע בן לוי במזמורים, ולפי דרכנו למדנו שהכוונה היא שאמר מזמורים בין אמת ויציב להשכיבו, על אף שקרא שמע כולה, עם הברכות, על המיטה. ולשיטת רבי יהושע בן לוי עלינו לפרש שאומרים דברים אחר אמת ויציב של ערבית, אבל לא אחר אמת ויציב של שחרית, כדי לסמוך גאולה לתפילה.¹⁶

נמצא שלפי הירושלמי רבי יוחנן פוסק כחכמים: קריאת שמע עד חצות הלילה. אין לדעת אם לפי דעתו מקדימים לקרוא שמע או שמא קוראים אותה על המיטה ממש. אך תלמידו, רבי יסא, שהביא את פסק ההלכה של רבו, פסק גם שיש להקדים ולקרוא שמע עם שלוש ברכותיה לפני הלימוד, ו"אומרים דברים" בין אמת ויציב להשכיבו ולשינה. מן הסתם נחה דעתו מן הנוהג בבית הכנסת הארץ ישראלי לקרוא שמע לפני תפילת ערבית. לעומתו קראו כל האמוראים האחרים המוזכרים בסוגיא שמע סמוך לפני השינה, ואם התפללו ערבית קודם לכן לא הקדימו שמע לתפילה, או אף אם הקדימו, לא היה זה אלא כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה. את ה"אמת ויציב" של חובה הם אמרו יחד עם עיקר קריאת שמע, על המיטה. רובם "לא אמרו

13 לפירוש התוספתא ברכות ג ח, עמ' 13 "אין אומרים דברים אחר אמת ויציב אבל אומרים דברים אחר התפלה ואפילו כסדר וידוי של יום הכיפורים" (ברייתא המובאת גם בבבלי ברכות לא ע"א), ראה להלן, הדיון בסוגיא "סומך", מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה", ולהלן, הערה 25.

14 אמנם מצוטט כאן האמורא הבבלי, רב יוסף, אך נראה שרב יוסף לא דיבר אלא על הצורך לקרוא שמע שוב על המיטה לשם הברחת המזיקין, ואילו רבי הונא אימץ רעיון זה בכדי להסביר מדוע עיקר קריאת שמע הוא על המיטה. ראה תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, עמ' 314, ולהלן, הדיון בסוגיא יא, "מטתו". אך בבבלי נמסרו הדברים (להלן ה ע"א) מפי רבי יצחק הארץ ישראלי, ונראה שרב נחמן, חברו של רבי יצחק, שאירח אותו בבבל (בבלי תענית ה ע"א-ע"ב), מתבסס על הדברים הללו (ראה להלן, הדיון בסוגיא יא, "מטתו", עיוני הפירוש לפיסקא [3]). ולכן נראה ש"כדי להבריא את המזיקין" הוא במקורו טעם ארץ ישראלי, ששימש בפולמוס נגד המקדימים לקרוא שמע לפני זמנה בבית הכנסת, וטעם זה היה מוכר לאמורא רבי יצחק. הוא הובא על ידו לבבל, שם אימץ אותו רב יוסף, אך השתמש בו בוודאי בהקשר הבבלי, כדי לעודד קריאה חוזרת של שמע, על המיטה. הטעם שימש גם את רב נחמן, שאמר שתלמיד חכם אינו זקוק לקריאת שמע נוספת לשם הברחת המזיקין. דברי רב יוסף הובאו בארץ ישראל על ידי רבי הונא/חונא, והובאו בירושלמי משמו, אף על פי שלמעשה מדובר בדברי רבי יצחק הארץ ישראלי.

לפי גינצבורג, פירושים וחדושים, עמ' 64-65, לא באו דברי רבי הונא בשם רב יוסף לענות על השאלה "מה בין הקורא בשחרית ומה בין הקורא בערבית", כי התשובה לכך פשוטה: הקורא בבית הכנסת ערבית קורא מוקדם מדי. אך כבר ראינו בדיונים בסוגיות ב, ג, ו-הח לעיל, שאין זה מובן מאליו כלל וכלל לבעלי ההלכה הארץ ישראלים, ואדרבה, קריאת שמע נתקנה בארץ ישראל בבית הכנסת לכתחילה לפני השקיעה, וכדי לצאת ידי חובה. נראה אפוא שמימרת רב יוסף אכן הובאה בכדי לענות על השאלה הזאת. השוללים את הקריאה בבית הכנסת עמדו על כך שקראו שמע בבית, על המיטה, בשכבך ממש, ובין דיתר השתמשו בדרישה לקרוא שמע על המיטה בכדי להבריא מזיקין.

15 ונראה שהכוונה היא שקרא שמע עם ברכותיה שוב ושוב. שהרי אם קרא שמע פעם אחת עם ברכותיה, ולאחר מכן בלא ברכות, נמצא אומר דברים אחר אמת ויציב, ומפריד בין אמת ויציב להשכיבו או בין השכיבו לבין השינה.

16 מדוע הקשו על רבי יהושע בן לוי בעניין זה מברייטא, ואילו בתחילת הסוגיא, בעקבות דברי רבי יסא, הסתפקו בציון העובדה שהוא "אומר דברים אחר אמת ויציב"? גינצבורג, פירושים וחדושים, עמ' 69, מפרש שתחילת הסוגיא יסודה במסקנה שבסופה, ולא ירדתי לסוף דבריו בעניין זה. לדברינו, החילוק פשוט: רבי יסא ציווה לתלמידיו שלא להקפיד על אי אמירת דברים אחר אמת ויציב במקרה שירצו ללמוד בלילה, שהרי החשיבות של תלמוד תורה והצורך למנוע אונס שינה בעניין קריאת שמע של ערבית גוברים על הצורך בהצמדת גאולה להשכיבו ולשינה. וזה בדיוק מה שאומר הירושלמי: "מילתיה אמרה שאומרים דברים אחר אמת ויציב", מפני ששקולים אלו גוברים. רבי יהושע בן לוי, לעומת זאת, קרא שמע עם כל ברכותיה על מיטתו, דווקא הפסיק במזמורים בין אמת ויציב להשכיבו, מה שמוכיח שהוא כלל לא קיבל את העניין של אי אמירת דברים אחר אמת ויציב, ומן הסתם הסב את הברייטא רק לעניין תכיפת גאולה לתפילה, דהיינו שחרית.

דברים אחר אמת ויציב, אבל רבי יהושע בן לוי הפסיק בין אמת ויציב להשכיבנו, במזמורים. סוגיא זו הגיעה בצורה זו או אחרת לבבל בתקופת האמוראים. אך הנסיבות בבבל היו שונות מאלה שבארץ ישראל. בבבל נהגו לקרוא שמע לפני התפילה בבית הכנסת, אבל לאחר צאת הכוכבים.¹⁷ כמו כן, בבבל נהגו לברך את ברכת "המפיל" לפני השינה,¹⁸ ולכן הקדימו וקראו שמע עם כל ברכותיה, כולל "השכיבנו", זמן רב לפני השינה (אם גם לאחר צאת הכוכבים). הם לא הכירו את המנהג הארץ ישראלי להפריד את השכיבנו משאר הברכות, ונראה שלא העלו על דעתם אפשרות כזאת. לכן פירשו ש"אין אומרים דברים אחר אמת ויציב [בערבית]" פירשו סמיכת גאולה לתפילת ערבית, וכך נגרם חילוף השיטה: בעוד שלפי הסוגיא הארץ ישראלית המקורית, מי שאינו אומר דברים אחר אמת ויציב קורא קריאת שמע סמוך למיטתו כדי לסמוך גאולה להשכיבנו, לפי הבבלי, מי שאינו אומר דברים אחר אמת ויציב סומך גאולה לתפילה, ולכן מקדים לקרוא שמע לפני התפילה, ולא על מיטתו! ולהפך: מי ש"אומר דברים אחר אמת ויציב" לפי הירושלמי, יכול להקדים ולקרוא שמע בתחילת הערב לפני התפילה, שהרי הוא יכול להרשות לעצמו להפריד בין אמת ויציב לבין השכיבנו הנאמרת על המיטה – בתפילת העמידה, בלימוד ובבילוי בהמשך הערב. אך לפי הבבלי, מי שאומר דברים אחר אמת ויציב אינו מחייב סמיכת גאולה לתפילת ערבית, ולכן דווקא הוא יכול לקרוא שמע לאחר תפילת ערבית, סמוך למיטתו.

אין צורך להניח שהסוגיא הארץ ישראלית הגיעה לבבל בצורה אחרת מאשר לפנינו. אך נראה שעורך הסוגיא בבבל הכיר את היסודות שבסוגיא בירושלמי רק במעמדם, ואותם פירש כמיטב הבנתו, ולפי המנהגים הבבליים. העורך ידע שרבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי מוזכרים בסוגיא בירושלמי. הוא גם ידע שרבי יהושע בן לוי משתייך לאלה שקראו שמע על מיטתם, גם אם הפסיק במזמורים לאחר אמת ויציב, ואילו רבי יסא/יוחנן (נראה שהחליף את רבי יוחנן ברבי יסא תלמידו, המצטט אותו בסמוך) פקד על תלמידיו לקרוא שמע בתחילת הערב, מן הסתם סמוך לפני תפילת ערבית. כמו כן, בעל הסוגיא שלנו בבבלי זכר או ידע שהסוגיא בירושלמי הזכירה בהקשר זה או אחר את מושג תכיפת הגאולה לתפילה.

מאלמנטים אלו יצר בעל הסוגיא את ה"איתמר" שבסוגיא שלנו. אך לפי תפיסתו היה עליו להסביר מדוע אין רבי יהושע בן לוי מקפיד על סמיכת גאולה לתפילה בערבית, ומדוע אין רבי יוחנן מקפיד על קריאת שמע סמוך למיטה, למרות פשוטו של הפסוק "בשכבך". לפי הסוגיא הבבלי בתכונתה הנוכחית, ניתן להטעים הן את דברי רבי יוחנן הן את דברי רבי יהושע בן לוי בסברא ובקרא לכל אחד. אך עניין זה מאולץ: דומה שסברתו של רבי יוחנן הגיונית יותר, ואילו דרשת רבי יהושע בן לוי מן הכתוב הגיונית יותר. פשוטו של המקרא "בשכבך ובקומך" הוא כרבי יהושע בן לוי, ואילו ההיקש של רבי יוחנן אינו אלא מעין תשובה מאולצת לראיית רבי יהושע בן לוי. אך בעניין הסברא, התקדים של יציאת מצרים דווקא מצביע על חשיבות הלילה לעניין הגאולה, ולא נותר לרבי יהושע בן לוי אלא לפלפל בעניין הפרופורציה המדויקת של מרכיב הגאולה שהתרחש בלילה. ושמא בסוגיא המקורית נומקה דעת רבי יוחנן בסברא בעניין הגאולה, ואילו דברי רבי יהושע בן לוי נומקו בפסוק "בשכבך ובקומך", ורק בשלב מאוחר יותר כפו על נימוקים אלו את המסגרת של "במאי קמיפלגי? אי בעית אימא קרא... ואי בעית אימא סברא", והשלימו את סברתו המאולצת של רבי יהושע בן לוי ואת דרשתו המאולצת של רבי יוחנן.¹⁹

כאמור, בבבל נהגו להקדים גם את ברכת השכיבנו ולקוראה עם שמע לפני התפילה, בעוד שבארץ ישראל שימשה ברכת השכיבנו בתפקיד ברכת המפיל שלנו, וכולם בירכוה על המיטה. הנהגה בבבל אילץ את הבבלי להקשות על רבי יוחנן: כיצד מפסיקים בהשכיבנו בין גאולה

17 לעיל, ב ע"א, וראה הדין בסוגיא ב, "ובא השמש", לעיל, שם ראינו ש"צאת הכוכבים" אינו הפירוש המקורי ל"שעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן", שהיא דווקא עם הערב שמש, בשעת השקיעה, ובתוספתא ברכות א א, עמ' 1, מובאת שלוש דעות נפרדות בעניין תחילת זמן קריאת שמע של ערבית: שעה שבני אדם נכנסין לאכול; שעה שהכהנים זכאין לוכל בתרומתן; ו"סימן לדבר צאת הכוכבים". אך בבבלי הבינו שהמילים "סימן לדבר צאת הכוכבים" בברייתא הן סימן לשעת אכילת הכהנים בתרומה, ולא היא.

18 ברכות ס ע"ב.

19 וסימן לדבר שינויי הנוסחאות הרבים בנוגע ל"סברא". ראה להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [7].

לתפילה. על סמך קושיא זו קבע הבבלי שכל מה שתיקנו חכמים בין גאולה לתפילה, כולל השכיבנו ו"ה' שפתי תפתח", הנו בגדר תוספת לגיטימית: או שמדובר ב"גאולה אריכתא" או ב"תפילה אריכתא". ונראה שצדקו בנוגע ל"ה' שפתי תפתח". מילים אלו הן חלק אינטגרלי מן התפילה מאז שהנהיגו לאומרון. אך התפיסה אשר לפיה ברכת השכיבנו היא "גאולה אריכתא", אינה מובנת. הרי בפירוש מדובר במשנה ד בפירקין בשתי ברכות נפרדות שנתקנו מן הסתם באותו זמן, ואין כאן תוספת שהוסיפו חכמים לברכות קריאת שמע. ואין העניין דומה כלל ל"ה' שפתי תפתח" שנוסף בתחילת התפילה. וכאמור, בארץ ישראל עצמה הפרידו בין השתיים: אמת ויציב אמנם שימשה ברכה לאחר קריאת שמע, אך השכיבנו היתה הברכה שלפני השינה. דומה שתירוך מאולץ זה בבבלי, אשר לפיו השכיבנו היא גאולה אריכתא, מתבסס על תוכן הברכה: עם הפרדת הברכה מן השינה הופכת הבקשה להגנה מפני פגעי הלילה למשנית, והמסר העיקרי של הברכה הופך לתפילה לישועה כללית: "הושיענו למען שמך והגן בעדינו". רעיון זה אינו שונה בהרבה מרעיון הגאולה.

הבה נסכם את ההבדלים בין הסוגיא המקורית שבירושלמי לבין הדברים כפי שהתפרשו בבבלי:

בבלי	ירושלמי
ר' יוחנן קרא שמע עם השכיבנו בתחילת הערב, לפני התפילה.	ר' יסא, תלמיד ר' יוחנן, קרא שמע בלי השכיבנו לפנות ערב או בתחילת הערב, מן הסתם לפני התפילה.
סמך גאולה לתפילה (=לא אמר דברים אחר ברכת הגאולה ולפני התפילה).	אמר דברים אחר אמת ויציב, ולפני השכיבנו והשינה.
רבי יהושע בן לוי, כנציג האמוראים האחרים, קרא שמע עם כל ברכותיה סמוך למיטתו, ולא הפסיק בין קריאת שמע וברכותיה לבין השינה.	האמוראים האחרים קראו שמע על המיטה. מן הסתם, אלו שהתפללו ערבית עשו זאת קודם לכן, ללא קריאת שמע, או הקדימו שמע לתפילה כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה.
לא סמך גאולה לתפילה (=אמר דברים אחר גאולה, ולא הצמיד אליה את התפילה).	לא אמרו דברים אחר אמת ויציב ולפני השכיבנו והשינה.

בסך הכל יש דמיון רב בין הסוגיא בירושלמי לזו שבבבלי. כאן וכאן הובאו שתי דעות: לפי הראשונה קוראים שמע בתחילת הערב, לפני תפילת ערבית, ולפי השנייה קוראים על המיטה. ההבדל הוא רק לגבי השכיבנו (שלפי המקורות הארץ ישראלים נקראת תמיד "על המיטה", ואילו לפי הבבלי נקראת תמיד עם שאר ברכות קריאת שמע), ובעקבות זאת בפרשנות לביטוי "אומרים דברים אחר אמת ויציב", שפירושו המקורי היה שמפרידים בין גאולה להשכיבנו וסומכים גאולה לתפילה, ואילו לפי הפירוש המאוחר פירושו: מפרידים בין גאולה לתפילה. לכן מוחלפת השיטה בבבלי ובירושלמי בעניין ההפרדה בין גאולה לבין מה שבא אחריה, אבל שניהם אמרו למעשה דבר אחד.

כמו כן, קיימת אי בהירות מסוימת בעניין רבי יהושע בן לוי: בירושלמי הוא אומר "אומרים דברים אחר אמת ויציב", אך בבבלי הוא נציג המחנה הנגדי, הקורא שמע מיד לפני השינה. אבל הבדל זה הוא רק למראית עין, שהרי גם לפי הירושלמי הפסיק רבי יהושע בן לוי במזמורים בודדים בלבד בין קריאת שמע ואמת ויציב לבין השכיבנו והשינה, אך עקרונית הוא שייך למחנה האמוראים המצדדים בקריאת שמע על המיטה.

ואשר לסיבה שלפיה ייחסו בבבלי את שיטת רבי יסא לרבי יוחנן, נראה ששני טעמים לדבר: רבי יוחנן היה רבו של רבי יסא, וסמוך לפני דברי רבי יסא השייכים לענייננו מביא רבי יסא את דברי רבי יוחנן, אשר לפיהם הלכה כחכמים במשנתנו.

עיוני פירוש

[3] איזהו בין העולם הבא? זה הסומך גאולה לתפלה של ערבית

כפי שהטעמנו במדור "מבנה הסוגיא ומהלכה", הסיבה האמיתית שבשלה מקדימים לדעת רבי יוחנן וסיעתו לקרוא שמע וקוראים אותה במסגרת התפילה בבית הכנסת, היא כדי למנוע אונס שינה. עניין סמיכת גאולה לתפילה של ערבית השתרבב לכאן רק משום שהסוגיא שהגיעה מארץ ישראל עסקה בין היתר בסמיכת גאולה לתפילה של שחרית, ובאי אמירת דברים אחר אמת ויציב שחרית וערבית. הפירוש המקורי של הדברים ומעמדם המקורי בדיון, נשכח, ולכן פירשו בעלי הסוגיא בבבלי שהסיבה לכך שרבי יוחנן מציע להפריד בין קריאת שמע לבין השכיבה ממש ולקרוא שמע לפני התפילה, היא כדי לסמוך גאולה לתפילה. במקורם של דברים סבר רבי יסא (המתחלף בסוגיא בבבלי עם רבי יוחנן, ראה לעיל) שאומרים דברים אחר אמת ויציב, ולכן ניתן להפריד בין קריאת שמע וברכותיה לבין השכיבה והשינה, בתפילת העמידה ובלמוד.

להלן, בסוגיא כז, "סומך" (ט ע"ב), אומר רבי יוסי בן אליקים בשם קהלא קדישא דירושלים: "כל הסומך גאולה לתפלה אינו ניזוק כל היום", ואילו במקבילה בירושלמי א, ב ע"ד, אומר האמורא רבי יוסי ברבי בון: "כל מי שהוא תוכף גאולה לתפלה, אין השטן מקטרטג באותו היום". אך בסמוך לדברי רבי יוסי בן אליקים בבבלי שם, אומר רבי יוחנן שוותיקין היו גומרים שמע עם הנץ החמה כדי לסמוך גאולה לתפילה, ונראה שמשום כך השתרבב שמו לרעיון סמיכת גאולה לתפילה. מאידך, כפי שראינו, מצדד רבי יסא תלמידו של רבי יוחנן בקריאה מוקדמת של קריאת שמע של ערבית במקבילה בירושלמי, וזאת מיד לאחר שציטט בשם רבי יוחנן שהלכה כחכמים במשנה. שני הדברים הללו גרמו לכך שרבי יוחנן מצוטט כמי שמקדים את קריאת שמע של ערבית כדי לסמוך גאולה לתפילה.

כשהסבו את המימרא הממליצה להסמיך גאולה לתפילה משחרית לערבית ושמו אותה בפי רבי יוחנן, החליפו את הביטוי "אינו ניזוק כל היום" בביטוי "איזהו בן העולם הבא". הביטוי "אינו ניזוק כל היום" אינו שייך אלא בשחרית, בתחילת היום, אבל אפשר היה להחליפו ב"אינו ניזוק כל הלילה". אם כן, למה בחר העורך בלשון "מובטח לו שהוא בן עולם הבא"? בשאלות לפרשת מקץ (סימן לא, עמ' רח במהדורת מירסקי) מצאנו מימרא בשם רבי יוחנן, אשר לפיה "כל... קורא קריאת שמע על מטתו ולן, אין מבשרין אותו בשורות רעות".²⁰ וכן מצאנו בספרי דברים שלג, "וכך היה רבי מאיר אומר: כל הדר בארץ ישראל וקורא קריאת שמע שחרית וערבית ומדבר בלשון הקודש, מובטח לו שהוא בן העולם הבא", ובמדרש משלי יז אומר רבי יוחנן דברים דומים בנוגע לשהייה בארץ ישראל. ואפשר שמימרות אלו נמסרו בבבל בשם רבי יוחנן, והקשר הקיים ממילא בין קריאת שמע של ערבית לבין עולם הבא במימרות של רבי יוחנן, גרם לכך שעולם הבא ייקבע גם כשכרו של הסומך גאולה לתפילת הערב, לאחר שהושם רעיון סמיכת גאולה לתפילה בערבית בפי רבי יוחנן.²¹

20 זוהי למעשה מובאה מבבלי ברכות יד ע"א, אבל אצלנו הנוסח הוא: "כל המשביע עצמו מדברי תורה ולן...".

21 כאמור, הסוגיא שלנו היא עיבוד בבלי לסוגיא ארץ ישראלית שהגיעה לבבל. נראה שהסוגיא שלנו עובדה בשלב קדום יחסית, בתקופת האמוראים, ואינה יצירה של העורך הבתרי-אמוראי של הפרק או של התלמוד. העורך הבתרי-אמוראי הצמיד לסוגיא שלנו את הסוגיא הבאה, משום שבסוגיא הבאה משמש הביטוי "מובטח לו שהוא בן העולם הבא", בדומה למה שאומר רבי יוחנן בסוגיא שלנו. לא ייתכן שאותו עורך אחראי גם לתשומת המילים "מובטח לו שהוא בן העולם הבא" בפי רבי יוחנן וגם להסמכת הסוגיא הבאה לסוגיא שלנו על סמך ביטוי זה. כמה דורות צריכים להפריד אפוא בין ייחוס הדברים לרבי יוחנן בסוגיא שלנו לבין הצמדת הסוגיא הבאה לסוגיא שלנו.

[4] רבי יהושע בן לוי אומר

כאמור, רבי יהושע בן לוי אינו אלא אחד מן האמוראים המצוטטים בסוגיא המקבילה בירושלמי כמי שקוראים שמע סמוך למיטה. והוא אף אינו מאפיין אותם, שהרי רובם קבעו שאין לומר דברים אחר אמת ויציב, ולכן דרשו להסמיך קריאת שמע להשכיבנו ולמיטה, ואילו הוא דווקא הפסיק במזמורים בין אמת ויציב לבין השכיבנו והשינה. אך נראה שבעל הסוגיא בחר בו כנציגה המובהק של גישה זו משום שהוא היה מוכר בבבל יותר מן האמוראים האחרים. וראה גם להלן, הדיון בסוגיא יא, "מתתו", עיוני הפירוש לפיסקא [1].

תפלות באמצע תיקנום

לפי המקורות הארץ ישראלים הקפידו בעלי הגישה המאחרת את קריאת שמע לתפילה על כך שהיא תיקרא סמוך למיטה, כפשוטו של הפסוק "בשכבך". העובדה שעקב כך נמצאות התפילות בין שתי קריאות שמע, אינה אלא מקרית. ונראה שאגב ניסוח דברי רבי יוחנן ניסח העורך בבבלי גם את דברי רבי יהושע בן לוי כאילו העיקר הוא סדר האלמנטים קריאת שמע ותפילה, ולא זמן קריאת שמע ומיקומו בסדר היום. את המטבע "תפלות... תקנום", שאב מבבלי ברכות כו ע"ב, וגם שם מופיע מטבע זה במימרא של רבי יהושע בן לוי, "רבי יהושע בן לוי אומר: תפלת כנגד קרבנות תקנום".

[5] במאי קא מפלגי

ראה לעיל, מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה", שם פירשנו שהסוגיא המקורית נתנה טעם של סברא לרבי יוחנן וטעם של קרא לרבי יהושע בן לוי, ורק בתקופה מאוחרת יחסית השלימו טעם של סברא אליבא דרבי יהושע בן לוי וטעם של קרא אליבא דרבי יוחנן, ובנו סביב הטעמים את המבנה "במאי קמיפלגי? אי בעית אימא קרא ואי בעית אימא סברא". יצוין שבכתב יד פריז מופיעים רק הטעמים על פי ה"קרא", והמילים "אי בעית אימא קרא ואי בעית אימא סברא, אי בעית אימא סברא דרבי יוחנן סבר... ורבי יהושע בן לוי סבר..." – חסרות. אך נראה שקריאה זו משנית, שהרי כתב יד זה גורס "במאי קמיפלגי? בשכבך ובקומך", ותחביר זה אינו תקין.

[7] רבי יוחנן סבר גאולה מאורתא נמי הואי, אלא גאולה מעליא לא הויא אלא עד צפרא

גירסת הדפוס כוללת בתוכה גם את תגובת רבי יוחנן לסברת רבי יהושע בן לוי, שטרם הוצגה. הגירסת המקורית נשתמרה בכתב יד אוקספורד (וכיוצא בו בכתב יד מינכן): "רבי יוחנן סבר גאולה מאורתא הויא", כשהכוונה ליציאת מצרים שהתרחשה בלילה.²²

ורבי יהושע בן לוי סבר, כיון דלא הויא אלא מצפרא, לא הוי גאולה מעלייתא

נראה שיש כאן קונפליציה של שתי גירסאות: "לא הויא אלא מצפרא" ו"לא הויא גאולה מעלייתא".²³

[11] אמר רבי יוחנן: בתחלה אומר ה' שפתי תפתח ולבסוף הוא אומר יהיו לרצון אמרי פי

מקבילה למימרא זו מצאנו בירושלמי ברכות ד ג, ח ע"א:

רבי יוסי ציידניא בשם רבי יוחנן: לפני תפילתו הוא אומר ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהילתך, לאחר תפלתו הוא אומר יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגואלי.
רבי יודן אמר: תרויהון קומי צלותיה.

הוספת פסוקים אלו לתפילה בתקופת האמוראים, היא חלק ממגמה כוללת להשתמש בפסוקי המקרא, ובעיקר אלו של ספר תהלים, כדי לקשט את התפילה. דומה שלאחר שנתקנה התפילה בנוסח קבוע, חשו חלק מהחכמים אי נחת מסוימת מן התפילה הפרוזאית והעניינית, הנאמרת בלשון פשוטה, שתפסה את מקומם של מזמורי התהלים הנשגבים, שהם התפילות המקראיות. משום כך הוסיפו פסוקי מקרא לתוך העמידה, כגון פסוקי הקדושה, ולפני העמידה ולאחריה.

עמדתו של רבי יודן בירושלמי מפתיעה, שהרי הפסוק "יהיו לרצון" מתאים דווקא בסוף חטיבת תפילה, וכך הוא משמש במקורו סוף וחתימה למזמור יט, ולפי יצחק אבישור: "פסוק זה הוא חתימת [מזמור יט], והוא מתאים לכל מזמור שהוא; על כן אין זה מן ההכרח להניח שלפניו חתימתו המקורית של מזמור זה".²⁴ אפשר שרבי יודן, שאמר את שני הפסוקים לפני התפילה, אמר את הפסוק "יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגואלי" קודם, לאחר ברכת הגאולה, כסיום לחטיבת ברכות קריאת שמע, וכאסמכתא לחתימת ברכה זו בנוסח ארץ ישראל: "ברוך אתה ה', צור ישראל וגואלו", ורק לאחר מכן פתח בתפילת העמידה בנוסח: "ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהילתך". אלא שרבי יוחנן התנגד לנוהג זה משום שדגל בסמיכת גאולה לתפילה ללא הפסק של פסוק לאחר חתימת ברכת הגאולה, ולכן העביר את "יהיו לרצון" לסוף התפילה, כסיום לעמידה דווקא.²⁵ יצוין שהפסוק "יהיו לרצון אמרי פי... ה' צורי וגואלי" משמש בירושלמי ברכות א א, ב ע"ד, ובבבלי ברכות ט ע"ב כהוכחה לסמיכת גאולה לתפילת שחרית.

23 סברא זו ("לא הויא גאולה מעלייתא") מתבססת על מסקנת סוגיא כד, "אכילת פסחים", דף ט ע"א. ראה דיון שם. ונראה שלאחר גיבוש הסוגיא שם הוסיף העורך את סברת רבי יהושע בן לוי כאן, ובכתב יד פריז ליתא (ראה לעיל, עיוני הפירוש לפיסקא [5]). שאר כתבי היד גורסים כדלהלן – פירנצה: "גאולה מ אורתא לא הויא". אוקספורד: "אין גאולה מאורתא הוואי אלא גאולה מעלייתא לא הויא עד צפרא". מינכן: "גאולה [מעלייתא] באורתא לא הויא אלא עד צפרא".

24 י' אבישור, פירוש "עולם התנ"ך" לספר תהלים, כרך א, על אתר, עמ' 88.

25 וברוח הנאמר בתוספתא ברכות ג ח, עמ' 13: "אין אומרים דברים אחר אמת ויצב, אבל אומרים דברים אחר התפלה". והנה מצאנו שרבי יוחנן אומר אותם "דברים" שאמר רבי יודן אחר אמת ויצב, אחר התפילה! וראה להלן, הדיון בסוגיא כו, "סומך", מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה", שם פירשנו שברייתא זו לא עסקה במקורה בסמיכת גאולה לתפילה אלא באיסור להוסיף על מתכונת הברכות שלאחר קריאת שמע, בניגוד לתפילה, שלאחריה ניתן ואף רצוי להוסיף בקשות אישיות וכיוצא באלה.